

Staroń, Bogusław

Prace konserwatorskie w zamojskiej Rotundzie

Ochrona Zabytków 22/3 (86), 206-210

1969

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BOGUSŁAW STARON

PRACE KONSERWATORSKIE W ZAMOJSKIEJ ROTUNDZIE

Zamość znany jest nie tylko jako miasto polskiego renesansu, lecz także jako silnie ufortyfikowana twierdza, którą wzmocniono jeszcze nowymi dziełami obronnymi w pierwszej ćwierci XIX w. Rozbudowę umocnień wykonano według projektów francuskiego generała L. Mallet-Malletskiego.¹ Jednym z nowo zaprojektowanych elementów była okrągła, parterowa, murowana działobitnia o średnicy 54 m, usytuowana w południowej części twierdzy.² Nowa bateria zlokalizowana została w miejscu dawnej XVII-wiecznej lunety, na terenie otoczonym podmokłymi i bagnistymi łąkami. Budowę działobitni, zwanej obecnie Rotundą rozpoczęto prawdopodobnie w 1825 r., a zakończono w r. 1831.³ Zadaniem Rotundy było czuwanie nad terenem przyległych rozlewisk, a przede wszystkim strzeżenie drogi i starego szańca.

Powierzchnia terenu wokół Rotundy wynosi 6,7 ha.⁴ Rotunda otoczona jest pozostałościami byłej fosi, łączącej się z rzeką Topornicą. Dojście do niej stanowi trzydziestometrowej szerokości grobla od strony miasta. Jedynym wejściem na dziedziniec są podwójne wrota. Rotunda, szerokości 7 m i wysokości 9,5 m, zbudowana z cegły i pokryta warstwą ziemi, posiada 20 cel o jednakowych wymiarach (3,5 m × 5 m × 5,2 m), o kształtach radialnych i kolebkowych sklepieniach. Wszystkie cele mają otwory drzwiowe zewnętrzne prowadzące na dziedziniec oraz po jednym otworze okiennym w ścianie zewnętrznej. Cele połączone są ze sobą wewnętrznymi przejściami bez drzwi. Rotunda przechodziła różne koleje losu. W latach międzywojennych, do czasów drugiej wojny światowej, spełniała funkcję wojskowej prochowni.⁵

Najtragiczniej w historii Rotundy zapisał się okres minionej wojny. W latach 1940—1944 hitlerowcy uczynili z niej obóz zagłady, nazywając go niewinnie jenieckim obozem przejściowym policji bezpieczeństwa (Gefangenen Durchgangslager Sicherheitspolizei). W rzeczywistości było to miejsce kaźni, gdyż większość więźniów mordowano na miejscu, a tylko znikomą część wywożono do innych obozów koncentracyjnych.⁶ Zwłoki tysięcy torturowanych i rozstrzeliwanych więźniów palono na stosach na środku dziedzińca.⁷ Podobnie więc, jak szereg innych więzień policyjnych, spełniała Rotunda funkcje eksterminacyjne.⁸ Rotunda stanowi jedno z najwierniej zachowanych miejsc zagłady, przez co ma istotne znaczenie jako dokument zbrodni hitlerowskich. Do najważniejszych elementów autentycznych zaliczyć należy: cele więzienne z okutymi blachą drewnianymi drzwiami z tzw. judaszami, opatrzone numeracją gotycką, okratowane okna z osłonami, narzędzia tortur, pamiątki po więźniach. Ważnymi elementami są też wrota drewniane z nazwą obozu wykonaną gotyckim krojem liter oraz, otoczone zasięgami z drutu kolczastego, miejsce rozstrzeliwań więźniów w obrębie murów Rotundy.⁹

W pierwszych dniach po wyzwoleniu społeczeństwo w sposób spontaniczny upamiętniało miejsce kaźni, stawiając proste nagrobki, rzeźby, tablice, wykonując napisy, malowidła na oknach, żelazne ozdobne kraty itp. Te formy upamiętnienia także stały się dokumentem historycznym, godnym dalszego zachowania. Na terenie Rotundy i wokół niej znajduje się cmentarz żołnierzy i partyzantów polskich poległych na terenie południowej Lubelszczyzny,

¹ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza Zamość*, Warszawa 1936, s. 66; S. Herbst, *Zamość*, Warszawa 1954, s. 21.

² S. Herbst, J. Zachwatowicz, o.c., s. 98.

³ Tamże, s. 102.

⁴ Rejestr pomiarowy, *Zamość* 1954.

⁵ E. Suchora, *Rotunda Zamojska*, s. 7.

⁶ Tamże, s. 15.

⁷ *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walki i męczeństwa*, Warszawa 1966, s. 234; E. Suchora, o.c., s. 21, 23, 30.

⁸ *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN*, wkładka do t. XI, 1968; E. Suchora, o.c., s. 30.

⁹ E. Suchora, o.c., s. 29.

1. Zamość, cmentarz
okalający Rotundę (fot.
J. Szandomirski)

1. Zamość, cimetière
autour de la „Rotonde”

żołnierzy radzieckich poległych w walkach o wyzwolenie Zamościa oraz więźniów Rotundy. Istniejący cmentarz wraz z groblą-aleją, prowadzącą od strony miasta do Rotundy, urządzono w latach 1955—1956.

W r. 1966 rozpoczęto, a w rok potem zakończono prace konserwatorskie, porządkowe i plastyczne związane z uporządkowaniem zabytku i jego otoczenia. W trakcie prac projektowych zarysowały się dwie koncepcje. Jedna z nich sugerowała, by przekształcić Rotundę w muzeum i wprowadzić daleko idące zmiany we wnętrzu przez usunięcie lub skomasowanie powojennych pamiątek i wypełnienie wszystkich cel ekspozycją muzealną. Według drugiej koncepcji Rotunda miała stać się pomnikiem-mauzoleum, respektującym również powojenne żywiołowo powstałe nawarstwienia i przewidywano ograniczenie ekspozycji do ram bardzo syntetycznych. Tę właśnie koncepcję uznano za właściwą.

Drzewa, w większości brzozy i wierzby płaczące zasadzone przez społeczeństwo w latach

1946—1949, zostały zachowane. Usunięto jedynie te, które niszczyły groby. Połączenie drzew i mogił nadało otoczeniu Rotundy charakter cmentarza; tym samym utrzymana została słuszna inicjatywa społeczeństwa, którą respektowano w trakcie wszystkich prac. Przeniesiono jedynie z miejsca palenia zwłok obelisk i wyeksponowano go w jednej z cel oraz usunięto z terenu dziedzińca 24 betonowe słupy, które miały symbolizować hitlerowskich wartowników, a z bramy zdjęto rzeźbione orły. Równocześnie usunięto dziko rosnące pnącza na wewnętrznych murach Rotundy. Pełne zobrazowanie historii walki i męczeństwa zamojszczyzny ukazane będzie w odrębnym muzeum.

Pięć cel Rotundy przeznaczono na ekspozycję. Ogranicza się ona do podania podstawowych informacji o historii obiektu i pokazuje autentyczne eksponaty związane z funkcją Rotundy w latach okupacji; operuje fotokopiami i fotografiami oraz eksponatami autentycznymi, związanymi bezpośrednio z obozem. Fotokopie i fotografie wykonano ze względu na bezpieczeństwo i właściwe przechowywanie orygina-

łów — autentyczne zdjęcia, druki i rękopisy przechowywane są w muzeum regionalnym w Zamościu. Dwanaście cel zawiera ogólne upamiętnienia dokonane przez społeczeństwo w pierwszych latach po wojnie. Oprócz płyt poświęconych pojedynczym osobom, niektóre cele zawierają upamiętnienia zespołowe. I tak np. są tu cele: więźniów politycznych, stowarzyszenia kupców, dzieci polskich, więźniów Oświęcimia i Majdanka, pracowników łączności, nauczycieli, partyzantów ziemi zamojskiej i spółdzielców. Celem zabezpieczenia ekspozycji i zgromadzonych eksponatów zamontowano w celach oszklone drzwi z metalowych krat.

Na dziedzińcu ustawiono kamienną tablicę w miejscu palenia zwłok. Miejsce egzekucji, obsiano trawą i umieszczono na nim tablicę z piaskowca z objaśniającym tekstem. Również w miejscu zsypywania prochów nad fosą ustawiono tablicę z piaskowca. Tablica informacyjna zlokalizowana została u wejścia w aleję.

Zakres prac budowlanych obejmował wykonanie nawierzchni klinkierowej na drodze dojazdowej do Rotundy, wykonanie parkingu o powierzchni 600 m², rozebranie starego budynku administracyjnego i wybudowanie nowego. Utwardzono również żwirem i żuzłem nawierzchnię alei wiodącej do Rotundy, a także dziedziniec.

Przy wszelkich pracach stosowano zasadę, iż wszystkie detale wykonywane na nowo (kraty, drzwi itp.) nie powinny być stylizowane na rzeczy stare. Przez to zachowane autentyki z czasów okupacji są łatwo dostrzegalne dla odwiedzających.

Zabiegom konserwatorskim poddano wrota i mury Rotundy oraz ogrodzenie miejsca straceń. Drewniane wrota pochodzące z lat międzywojennych Niemcy wzmocnili, a na górne partie założyli drut kolczasty. Wrota wykonane z desek dębowych składają się z dwóch skrzydeł, zamykane są od wewnątrz na skobel. Nie zabezpieczone przez kilkanaście lat, częściowo tkwiące w ziemi, zaatakowane zostały przez grzyby — hubczaka różnobarwnego (*Polistyctus versicolor*), który najbardziej uszkodził partie górne, a szczególnie listwy poprzeczne. Silnemu zagrzybieniu uległa również dolna część wrót przysypana ziemią; elementy żelazne (okucia, drut kolczasty) w dużym stopniu zostały zniszczone przez rdzę.

W pierwszym etapie prac, po zdemontowaniu wrót, oczyszczono je z grzyba i usunięto powojenne naprawy; grzyb zniszczono przez nasycenie drewna Antoxem. Jednocześnie uodporniono na wilgoć Xylamitem super nowe górne listwy i dolne uzupełnienia jako najbardziej podatne na wilgoć. Drewno nasyciono roz-

2. Zamość, Rotunda, po lewej stronie miejsce straceń, stan przed r. 1966 (fot. J. Szandomirski)

2. Zamość, „Rotonde”, du côté gauche le lieu des condamnations, Etat après 1966

tworem utwardzającym, a w miejscach, gdzie utwardzenie było niewystarczające zastosowano uzupełnianie. Przy zabiegu tym zwrócono jednakże uwagę, by układ włókien drewna nowego odpowiadał oryginałowi. Na uzupełnienia użyto drewna dębowego, sezonowanego 8 lat. Wklejanie uzupełnień było konieczne szczególnie w dolnych partiach wrót. Sklejenia pęknięć dokonano przy użyciu utwardzonej żywicy epoksydowej (Epidian 5). Ubytki powstałe po usunięciu rozłożonej tkanki drzewnej uzupełniono plombami trocinowo-epoksydowymi. Zniszczenie listew na górnej krawędzi wrót stało się przyczyną zamykania ich górnej partii, co spowodowało z kolei rozwój grzyba. Nowym dębowym listwom nadano formę łagodnego spływu, co umożliwia odprowadzanie wody deszczowej. Wstawione zostały również nowe bieguny dolne, dorobiono także listwy pionowe na stykach desek i wymieniono deski do umocowania drutu kolczastego. Elementy żelazne, m.in. druty kolczaste, oczyszczono z rdzy i pokryto towotem, który dzięki właściwościom hydrofobizacji metalu hamuje procesy korozyjne. Odpadającą i łuszczącą się farbę napisów przytwierdzono, roztworem polimetakrylanu metylu w toluenie. Roztworem tym pokryto całą powierzchnię liter, chroniąc je przed wpływami atmosferycznymi.

W czasie nalotu bombowego we wrześniu 1939 r. zbombardowane zostały dwie cele w lewym skrzydle Rotundy. W celi zburzonej tylko częściowo uzupełniono ubytki oblicowania ceglanoego oraz zrekonstruowano częściowo wyburzoną arkadę. Ponieważ rekonstrukcję wykonywano z cegły o mniejszych rozmiarach niż historyczne, różnice grubości zagubiono spoinowaniem z głęboko krytym fugowaniem, podobnie jak w autentyku. W ruinach pozostałych z pierwszej celi wzmocniono obluzowane cegły, zniszczone i zwietrzałe wymieniono na nowe. Tę część Rotundy zabezpieczono w formie trwałej ruiny, oczyszczając ją z gruzu, ziemi i chwastów.

Zabiegom konserwatorskim poddano również ogrodzenie miejsca straceń. Drut, gwoździe, haki uległy korozji, a słupki drewniane — niszczonej działalności grzyba z gatunku twardzielowych. Drut kolczasty pokryto roztworem towotu, natomiast słupki nasyciono Antoxem.

Z szeregu prac porządkowych wymienić należy usunięcie tynków ze ścian i sklepienia w celi nr 11, z pozostawieniem tylko partii z napisami, oraz poprawienie we wszystkich celach utwardzonych klepisk.

Pracami konserwatorskimi objęto także znajdujące się w Rotundzie eksponaty. Poprzednia ekspozycja obejmowała m.in. około 120 druków, rękopisów i fotografii, przechowywanych w gablotach za szkłem, w warunkach wysokiej wilgotności i bez dopływu powietrza. Spowo-

dowało to rozwój pleśni. Papier wykazywał duże obniżenie wytrzymałości mechanicznej, ponadto uległ pofalowaniu. Ten sam problem dotyczył fotografii i obrazów. Eksponaty te poddano dezynfekcji i zabezpieczono, przenosząc do muzeum w Zamościu.

Koszty wszystkich robót pokryte były z dotacji Rady Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa, Komisji Pozjazdowej SFOS, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie i Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Zamościu.

Wykonawcami omawianych robót był szereg przedsiębiorstw. Projekt zagospodarowania

3. Zamość, Rotunda, skrzydło drewnianych wrót z niemieckim napisem, stan przed konserwacją (fot. W. Kurpik)

3. Zamość, aile de la grande porte d'accès en bois portant une inscription en allemand. Etat avant la conservation

przestrzennego i budynku administracyjnego wykonał „Miastoprojekt” z Lublina (inż Zofia Haman z zespołem). Oddział Warszawski PKZ przeprowadził dezynfekcję materiałów archiwalnych, a Zakład PKZ z Lublina wykonał konserwację ruiny. Ekspozycja i elementy kamienniarstwo są dziełem Pracowni Sztuk Plastycznych w Lublinie (autorzy: Lucjan Ocias — oprawa plastyczna, Zygmunt Mańkowski i Józef Wnuk — scenariusz). Większość prac porządkowych, prace drogowe i instalacje wykonane zostały przez Miejskie Przedsiębiorstwo

Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej nr 1 i 2 w Zamościu. Wykonawcą budynku administracyjnego było Miejskie Przedsiębiorstwo Remontowo-Budowlane w Zamościu. Konserwację elementów drewnianych przeprowadził art.-kons. Wojciech Kurpik z Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku.

mgr Bogusław Staroń
Wojewódzki Konserwator Zabytków
Wydział Kultury WRN
Lublin

TRAVAUX DE CONSERVATION DE LA ROTONDE DE ZAMOŚĆ

Au cours des années 1825—1831 a été construite à Zamość une redoute en pierre de forme circulaire dite la „Ronde”, dans laquelle pendant l'occupation, les hitlériens ont organisé un camp d'extermination.

La „Ronde” constitue actuellement, l'un des lieux de l'extermination les plus fidèlement conservés et possède par ce fait une importance essentielle en tant que document des crimes hitlériens.

Pendant les années 1966—1967, des travaux de conservation, d'aménagement organisationnel et plastique ont été effectués. Tous furent exécutés de façon à ce que la „Ronde” soit représentée comme monument-mausolée où seraient exposés tous les éléments authentiques. Le programme des travaux contenait l'organisation d'une exposition limitée aux informations fondamentales sur l'histoire de cet objectif, présentant les objets authentiques, témoins des fonctions de la „Ronde” pendant les années d'occupation hitlérienne.

Un bâtiment administratif fut élevé, une voie d'accès, un parking, de nombreuses plaques commémoratives en pierre. Lors des travaux susmentionnés on s'est basé sur le principe que tous les détails exécutés à nouveau ne pourraient être stylisés.

Les grandes portes d'accès, les murs de la „Ronde” ainsi que l'enceinte du lieu des condamnations, ont subis les interventions des conservateurs. Les portes non-protégées depuis plusieurs années révélaient une forte moisissure qui fut éliminée au moyen de l'Antox. On a immunisé également contre l'humidité avec du Xylamit, les endroits les plus menacés et on a endurci le bois. Aux emplacements où l'endurcissement du bois s'avérait insuffisant on a appliqué une réhausse. Des inscriptions furent apposées sur les grandes portes d'accès. La partie détruite par les bombes a été conservée en forme de ruine durable.

STANISŁAW MICHALCZUK

RENOWACJA ZAMOJSKIEGO RATUSZA

W końcu 1968 r. zakończone zostały prace remontowo-konserwatorskie w zamojskim ratuszu (il. 1). Przygotowania do nich trwały od 1959 r. i początkowo ograniczały się do instalacji centralnego ogrzewania, wymiany pokrycia dachowego, remontu wieży i odgrzybienia dolnych kondygnacji budynku. Właściwy, generalny program robót został ustalony dopiero w 1963 r., po zleceniu opracowania pełnej dokumentacji projektowo-kosztorysowej na remont kapitalny ratusza Pracowniom Konserwacji Zabytków. Pierwszym etapem przygotowywanej przez Oddział Warszawski PKZ dokumentacji było studium naukowo-historyczne

Ratusz w Zamościu Z. Baranowskiej. Inwentaryzację pomiarowo-rysunkową oraz projekty architektoniczne i branżowe instalacyjne wykonała Pracownia Projektowa „W-1” tegoż oddziału pod kierunkiem inż. Tadeusza Markarskiego — głównego projektanta, przy współpracy inżynierów: Z. Kropisza, J. Jamiołkowskiej, A. Hołocińskiego, A. Janczaka i T. Wafłarda (obliczenia statyczne i projekty konstrukcyjne), R. Krępskiego (instalacje centralnego ogrzewania i wodno-kanalizacyjne), T. Biewza (instalacje elektryczne, radiowe i telefoniczne) i H. Siudera (badania architektoniczne).